

Történeti földrajz és történelem

(Megjegyzések L. N. Gumilov cikkéhez)

A vitára serkentő tanulmány szerzője, *L. N. Gumilov* a történelemtudományok doktora. Édesapja neves orosz költő, *Jeszenyin* és *Majakovszkij* barátja, édesanyja pedig *Ahmatova* volt. *L. N. Gumilovot* a történeti földrajz művelésében elért eredményeinek elismeréseként a Leningrádi Tudományegyetem Földrajzi Intézete hívta meg munkatársnak. Nem önként vállalt szilencium után publikációs tevékenysége az utóbbi évtizedben bontakozott ki. Érdeklődésének középpontjában a dél-orosz steppe középkori története áll. Kutatásaira a nemzetközi tudományos élet is felfigyelt. Ha ma valami közelebbit tudunk a tulajdonképpeni kazárok központi területéről, úgy azt főként a Volga deltájában végzett áldozatos kutatásainak köszönhetjük.

L. N. Gumilov itt közölt tanulmányában felmerülő problémák jobb megértése érdekében meg kell állnunk a kazár kutatás historiográfiájának elvi kérdéseinél. Annak ellenére, hogy a Kazár Kaganátusra vonatkozó elbeszélő források a tudomány rendelkezésére álltak, nem volt hálás téma a kazárokkal foglalkozni. Idealizálás és lebecsülés végletei között hanyódott Kelet-Európa történetének e fontos tényezője. Az a remény is elhalványult, hogy a múlt század 90-es éveiben kezdődő régészeti kutatások a túlzásokat megfosztják létalapjuktól. Amikor a mi korai történelmünk szempontjából is roppant jelentős régészeti feltárásokból alighogy kezdett kibontakozni a Volga és a Dnyeper közti terület a VIII—IX. századi virágzó, fejlett steppei civilizációjának körvonala, rögtön kételkedés és túlzott követelmények bizonytalanították el a szerény, de biztató eredményeket. A Volga-parti kazár főváros, Itil, továbbá Szemender és Sarkel helyének meghatározását számonkérő igények a mérsékeltébbek közé tartoztak. Az utóbbi évtized jelentős kutatásai alapján tudjuk, hol feküdt Sarkel híres téglavára, sőt Szemender helyének meghatározásában is jelentős előrehaladás történt, de Itilnek és a kazárok központi területének fekvése továbbra is rejtély. Hiába sikerült meghatározni az arab geográfusok emlegette, a Szeverszkij Donyeetól az Azovi tengerig húzódó VIII—IX. századi kő és föld várrendszert, amelynek Sarkel bár fontos, de mégiscsak csupán része volt — mindez mérsékelt elismerést váltott ki. Meglehetősen fanyar fogadtatásban részesült az a régészeti leletekre alapított megállapítás, hogy a Kaganátus népe fejlett csoroszlyás ekével űzte földművelését, sőt kerti—szőlő termeléssel is foglalkozott. A rezignált reagálás azzal a nem alaptalan bírálattal is kiegészült azonban, hogy a Don és a Dnyeper közének fejlett civilizációját nem a kazárok, hanem a Kaganátus határterületének alávetett népei teremtették.

Azok, akik a riasztó jelek ellenére is a kazár témához nyúltak, érezték, majd fokozatosan felismerték a tudományos fórumok elegáns rezignáltsága mögött egy statikus történetfelfogás és a marxizmus dogmatikus torzítása közötti

szövetséget. Az utóbbi elméleti problémát jól ismerjük, az előbbi azonban magyarázatra szorul. Az érintett történeti téma esetében a statikus szemlélet a kelet-európai ekés, földműves szláv és a steppei nomád világ közötti feloldhatatlan antagonizmust vallotta.

E különös szövetség rendkívül világosan és tételesen fejtette ki álláspontját. Kelet-Európa koraközépkori sorsát egyetlen tényező, a keleti szláv törzsek federációja, majd állama, a Kijevi Oroszország határozta meg. A steppe évszázadokon át önmagát ismétlő nomád világa keresztelte, akadályozta a nagy középkori szláv állam történelmi misszióját. A Volga és a Dnyeper közötti steppen bármiféle ekés földművelő kultúra és gazdasági fellendülés közvetlen sláv hatás nélkül elképzelhetetlen. A Kazár Kaganátussal és általában a steppe világgal csak abból a szempontból érdemes és kell foglalkozni, hogy minél teljesebb bizonyítást nyerjen e parazita organizmus negatív hatása a keletkező, majd létrejött Kijevi Államra. A világtörténeti szerepre hivatottságot önmagában hordozó Kijevi Oroszország és a rajta kívül álló világ közötti ádáz összecsapások minél drámaibb részletekben bővelkedő bemutatása a keleti szláv állam történelmi elhivatottságát és ennek feltartóztathatatlan győzelmét igazolta.

Ezzel a csak leglényegesebb vonásaiban jellemzett állásponttal szemben az a felfogás, amely a Kelet-Európa koraközépkori tényezői közötti bonyolultabb összefüggéseket, kölcsönös feltételezettségeket vallotta, nehezen tudott volna az 1950-es évek elején a fentihez hasonló világos, tételes definíciót nyújtani.

De térjünk egy pillanatra vissza a tételes definíciót védő statikus felfogás és dogmatikus szövetség problémájához. Ez a szövetség nem volt tudatos, csak egyszerűen a legalitás látszatában természetellenesen létezett.

A lényeg az, hogy a megelőző korszak tudománypolitikai felfogásából leágazó történelemelmélet akadályozta Kelet-Európa koraközépkori történetének reális ábrázolását. De ha, mint erről fentebb szó volt, e koncepció tarthatatlansága már az 50-es évek elején is világossá vált, akkor miért maradt el az új szintézis? Az egyoldalú felfogást keresztező adatok elsősorban régészeti művekben napvilágot láttak, gyakran persze magyarázatuk az egyértelmű koncepciót támogatta. Az igazsághoz tartozik, hogy az ismeretek akkori fokán a Kazár Kaganátusról és általában a Kelet-Európáról kialakítható kép szükségképpen fogyatékos lett volna, hiszen az adatfeltárások eredményei csak az 1950-es évek végétől napjainkig terjedő időben kezdtek beérni. Szükségtelen tehát sajnálkoznunk ama lehetséges összefoglalás elmaradásán? Szó sincs róla. Sz. P. Tolsztovszov a sokszor bizonytalan részletek ellenére összegezte horezmi kutatásainak eredményeit. Ma minden Közép-Ázsia történetével foglalkozó munka Tolsztovszov állásfoglalásának cáfolatával kezdődik, de mégis az ő kutatásai és korrekcióra szoruló megállapításai nélkül ismereteink szegényesek lennének. Nélkülük nem nőhetett volna fel egy kiváló kritikai érzékkel rendelkező tudós nemzedék.

Persze Kelet-Európa és Közép-Ázsia az említett tudománypolitikában nagyon is különböző elbírálás alá esett. Főleg az egyértelmű koncepciót szükségképpen megkérdőjelező új kelet-európai történeti szintézis kísérlete esett más elbírálás alá, amit a „Pravda” 1951. dec. 25-i számában megjelent cikk is bizonyít.

A kelet-európai steppe-övezet kutatásában elért jelentős eredmények ellenére még most is keveset tudunk a kazárok szűkebb hazájának és Volga-parti fővárosuknak fekvéséről. De ha valami keveset erről is tudunk, akkor azt *L. N. Gumilov* önfeláldozó, gyakran mostoha körülmények között született eredményeinek és kudarcainak köszönhetjük. — A tudomány distingválta, de inkább finom-

kodó légköréhez talán nem illik a mostoha körülmények emlegetése. Holott az eredmények jogos számonkérése és méltatása nem reális a kutatás feltételeinek mérlegelése nélkül. Ha kortársaink talán nem, de esetleg az utókor mégis méltányolni fogja azoknak a kutatóknak az erőfeszítéseit, akik mindent kockára tettek az eurázsiai steppe titkának feltárása érdekében. Természetesen önkritikusan be kell ismerniük, hogy szerény eredményeik, melyekkel a történettudományt gyarapítani képesek voltak, nem állnak arányban fizikai és szellemi erőfeszítéseikkel.

Mindezek előrebocsájtása után vitázni kívánok *Gumilov* professzor egyes megállapításaival. *Gumilov* 1967-ben az MTA Régészeti Intézetében előadást tartott, amelyre ott a helyszínen az ő anyanyelvén az alábbi szellemben reagáltam. Véleménykülönbségünk nem befolyásolta barátkozásunkat, bizonyára a jövőben sem fogja. A barátság mindig két félen áll, a tudományos véleményalkotás azonban mindig egyéni.

1. A XII. századi orosz évkönyvírók „ismeretlen föld”-nek nevezték a steppét. E meghatározásban enyhe túlzás persze van, de az a tény, hogy a szlávok számára a steppe idegen, bár nem teljesen ismeretlen világ volt.

965 után, a Don vidékén az egyébként vegyes népességű Sarkel—Bjelaja Vezsa körül alakult ki az egyetlen adatolható számottevő orosz központ. Az ottani X—XII. századi temetkezésekben valóban a keresztény rítust is megtaláljuk. I. I. Ljapuskin a MIA. 104. kötetében közzétett térképei az erdős steppe határártól délre VIII—IX. századi szláv településeket tüntetnek fel, viszont a X—XIII. század vonatkozásában Sarkel—Bjelaja Vezsa-t tüntetik fel egyetlen jelentős településként. Két következtetés adódik, amikor a steppén a VIII—IX. században a viszonyok kedveztek a földművelésnek, kisebb szláv csoportok betelepültek a szaltovi—majácki kultúra területére, de a X—XIII. században a kedvező körülmények megszűntével megakadt a kolonizáció. Igaz, a Don vidékének egyetlen pontján elviselhető viszony alakult ki a szláv földművesek, a nomád besenyők és kunok között. De Sarkel—Bjelaja Vezsa a Don vidékének mégis csak egyetlen pontja. Nehezen képzelhető el tehát, hogy a XI. században a Don és a még távolabbi, kelet-kaukázusi Terek folyó vidéke szilárdan orosz befolyás alá került volna. Bjelaja Vezsa telepesei egyébként 1117-ben, Vladimir Monomahnak 1111-ben és 1116-ban a kunok ellen intézett két sikeres hadjárata ellenére is kénytelenek voltak visszatelepedni a Kijevi Oroszország területére.

A Nyugat-Kaukázus vidékén fekvő Tmutorokánból érkező trónkövetelő Msztiszláv Vladimirovics (I. Vladimir fia) fejedelem hadai 1023-ban az orosz évkönyvek szerint kazár és az akkor még nyugat-kaukázusi kaszog (adigej) harcosokból álltak. Bár Tmutorokánban valóban a sértett, Kijev ellenes orosz fejedelmek egyik fontos fészke volt, mégis nehezen tudnánk érvekkel alátámasztani azt, hogy ez a nyugat-kaukázusi tartomány kizárólagosan orosz érdekszférát jelentett volna. Azt tudjuk, hogy a Tmutorokánban megtelepedő orosz fejedelmek templomokat építettek, de az ottani kereszténység az orosz fejedelmek megjelenésénél évszázadokkal korábbi előzményekre nyúlt vissza. Bíborban született Konstantin tudósításából arra tudunk következtetni, hogy már a X. század első felében a Nyugat-Kaukázushoz közeli területen a kereszténységnek számos követője volt ugyan, de a térítések eredményei nem szilárdultak meg, holott az örmény Mozes Daszuranci krónikájából tudjuk, hogy a Kaukázustól északra lakó népek között a III. század végén már keresztény Örményország papjai a VI. század első negyedétől térítettek. A 325-ben már emlegetett bosporusi (keresi) püspökség, a kereszténységre tért krími gótok V. század eleje körül ala-

pított önálló püspöksége, és a Kerccsel átellenben fekvő, közeli Phanagoria (Tmutorokan, Taman félsziget) 518-ban már fennálló püspöksége a nyugat-kaukázusi tartományok népei között a VI. században térítő tevékenységet folytatott.

Figyelembe kell még venni a manichaeizmus és az eretnek nesztorianizmus terjedését is.

Ani már most a kazárok és a kereszténység viszonyát illeti: Phanagoria (Tamatarcha, Tmutorokan) 689 körül, 787-ben pedig a Krím félsziget keleti része került kazár kézre. Láttuk, mind a két helyen püspökség állt fenn. Egy 733 és 746 között keletkezett feljegyzés szerint a gót metropolita fennhatósága alá tartozó püspökségek a Kaganátus belső tartományaiban, sőt még azoktól keletebbre is tevékenykedtek, feltehetően a Terek folyó vidékén is volt missziós püspökség. Kétségtelen tehát, hogy Kazárország területén voltak keresztény gyülekezetek. Ámbár a steppe népei között nem mindig képzett papok, sőt püspökök térítettek; a VIII. század második felében pl. egy Chersoneseseből elüldözött katona Kazárországban püspök lehetett. (Morvacsik Gy, *Studia Byzantina*, 1967. 245—59.) Azért méltó említésre ez az egyébként nem túl jelentős adat, mert 860-ban nem kisebb egyéniség, mint Konstantin (Ciryll) kísérletezett a Kaganátus területén térítéssel. Nem túlzott credménnyel, mert tömeges keresztelés helyett 200 embert tudott a kereszttség felvételére bírni.

A X—XI. század fordulóján az orosz egyház még nagyon gyenge volt, nem valószínű, bár a Sarkel—Bjelaja-Vezsa melletti temető egyes sírjainak keresztény ritusa alapján elképzelhető, hogy orosz papok is tevékenykedtek a steppén. A steppei térítések eredményeit azonban nem szabad túlbecsülni.

Az adatokból világosan kiderült, hogy nem valószínűsíthető az, hogy a Don és a Terek mentén a keresztény, a Volga vidékén pedig inkább a mohamedán térítések értek volna el nagyobb sikereket. Ez annál is kevésbé valószínű, mert a Volga-parti Itilben is volt püspökség. A két nagy világvallás közötti határvonal, ha ilyenről egyáltalán beszélhetünk, semmiképpen sem a folyók mentén húzódott. Valószínűbb, hogy a kereszténység terjedésének határa a Fekete-tenger partvidéki sávjában, valamint az Észak-Kaukázussal határos tartományok mentén húzódott. Emellett persze a Kaszin túli területen folyt missziós tevékenység, de átütő sikert nem ért el. A kelet-európai steppe és az attól északra húzódó terület a keresztény térítések szempontjából is „ismeretlen föld” maradt egészen a X. század végéig, amikor a Kijevi Oroszországot a keleti egyháznak sikerült végleges befolyása alá vonni. De a tengerparti sáv őt és a keleti szlávok közötti terület lakossága között még ekkor is, vagy még inkább mint korábban, a térítések igen szerény eredményeket tudtak felmutatni. De a IV. század és a IX. század vége közötti periódust illetően is jogos tartózkodással kell megítélni a missziós püspökségek eredményeit. Álláspontom igazolására néhány példát említek. 527/8 körül Gordas hun fejedelem megkeresztelkedett és népe térítését is megkezdte, de a fellázadt pogány papok meggyilkolták őt, és visszaállították a pogányságot. Pedig Gordas népe a krími Bosporus közelében élt, ahol már régi püspökség volt. 591-ben Chosroes perzsa király seregének kezére török foglyok kerültek, akiknek a homlokán tetovált kereszt volt. A foglyok közléséből kiderült, anyjuk a keresztények tanácsára azért tetováltatták fiaik fejére a keresztet, hogy az a járványoktól megóvja őket. A keresztény térítések hatására a pusztai népek hitvilágában a keresztény tanítások és a pogány hiedelmek valamiféle szinkretikus, esetenként bizonyára meglepően változatos keveréke jött létre. A keresztény befolyásnak az ilyesfajta hatását is érdemes számontartani, de ezt a hatást még felszínes kereszténységnek is csak nagy jóindulattal tarthatjuk.

Julianus barátnak 1237. évi első útjáról írt jelentéséből is arról értesülünk, hogy Alánia népének vallását még a XIII. században is a kereszténység, a pogányság sajátos keveréke jellemezte.

Nem látom tehát bizonyítottnak a Terek mellékéről *Gumilov* szerint a Don partjaihoz menekült kazárok kereszténységét. Egyébként ezt a feltételezett áttelepedést még közvetve sem lehet adatolni.

Nézzük most a szláv nyelvű, pravoszláv hitű doni brodnyikok kérdését, akik a kazárok elszlávosodott utódai lennének.

Az orosz nyelv jelentősége a népek közötti érintkezésben egészen a Kaukázusig valószínű, s nem csak Szvjatoszláv 965. évi hadjárata utáni, hanem azt jóval megelőző időben is, hiszen a keleti szláv törzsekkel állandóan kapcsolatban álló steppei népek ismerték a szlávok nyelvét. Láttuk, hogy a szláv kolonizáció erősségét, Bjelaja Vezsa-t az oroszok kénytelenek voltak feladni, lakói a Kijevi Oroszország belső területére költöztek. Ebből arra következtethetünk, hogy a Don partjain az orosz politikai uralom és a pravoszláv hit megszilárdítása nem járt tartós credménnyel. Antonij-Theodosziosz a kijevi Barlang Kolostor alapító igumenje és más egyházfők valóban tiltották a pravoszláv és a „*varég*” (*latin*) egyház hívei közötti házasságot. Az utóbbi megszorítás valószínűleg elkerülte *Gumilov* figyelmét, amikor a házasadási tilalmat vizsgálta. Köztudott ugyanis, hogy a kijevi fejedelmi nemzetség képviselői aggály nélkül házasodtak össze besenyő és kun herceg lányokkal. Gondolhatnánk, hogy a hatalom fényében még az egyház tekintélye is elhalványult, ami igaz is. A kereszténység terjedésének idején azonban a keleti egyház papjai és hívei között általában felmerült a pogányokkal kötendő házasság, valamint az újonnan megkereszteltek pogány szokás szerint kötött házasságának problémája. Ezt a problémát az egyház érdekeinek szem előtt tartásával, de még a papi dogmatizmus ellenére is a realitások számbavételével igyekeztek rendezni. Valóságban az orosz egyház papjai vajmi keveset tehettek a vegyes házasságok ellen, hiszen a XII. században még a keleti szlávok között is sokan voltak a pogánykodók. Vladimir Monomah intelmeiből tudjuk, hogy „az Uram segélj” fohászokodás már komony áhitatoskodásnak számított. A pogány ízü látnokoskodást pedig még a kijevi Barlang Kolostorban is megtűrték. A köznép rettegett a „rejtett arcú” — fekete fátyolos fejfedőt és fekete csuhát viselő — keresztény papoktól.

Nem valószínű tehát, hogy a pravoszláv egyháznak bármiféle szerepe lett volna a Don melléki kazárok elszlávosodásában. Következésképpen a brodnyikok eredetét nem kereshetjük a javasolt úton. Eredetük továbbra is nyitott kérdés marad, csak feltételezhetjük, hogy a besenyők, majd főleg a kunok által elhurcolt, valamint a szabadabb lehetőségeket kereső szláv népesség zöme a Don vidékén telepedett meg, illetve kényszerült megtelepedésre. Vladimir Monomah 1111. és 1116. években kunok ellen intézett hadjáratai során a Don mentén találta meg a kunok jelentős központját, Sarukán-t és Szugrov-ot, ahol a lakosok földműveléssel is foglalkoztak és szívesen fogadták ugyan az orosz hadakat, de távozásuk miatt sem keseredtek el.

Vladimir Monomah kijevi hadainak 1111. évi hadjáratakor a kijevi seregek 6 hétig vonultak, míg elérték a Don-t. Az orosz évkönyvírók nemcsak a katonai teljesítményt, hanem azt aényt is méltatták, hogy Vladimir Monomah beme-részkedett a steppe mélyére és mondabeli hősként arany sisakból ivott a Don vizéből. Szvjatoszláv Vladimirovics 965. évi hadjárata és 1111 között kijevi seregek nem nyomultak be a steppére, a Kijevtől alig 50—60 km-re délre húzódó határokat védelmezték. A XI. században a messzi, ismeretlen Don vidékére, a

mindenre elszántak kicsiny csoportjain kívül az oroszok nem mentek. Nem gondolhatunk az oroszok és a Don menti lakosság rendszeres kapcsolatára.

Egyébként köztudott, hogy az orosz kolonizáció a XI—XII. században az észak-keleti Vladimír—Szuzdali — a mai Moszkva környéki — területre irányult.

Gumilov professzornak abban a kérdésben persze igaza van, hogy a XVI. századi doni kozákságnak sok századdal korábbi előzményei vannak, de azok feltárása még a jövő feladata. Az általa nagyon bizonytalanul X—XV. századra datált településnyom sajnos nem jelent megbízható támpontot.

2. *M. K. Artamonov* „Isztorija Hazar” c. művében találkozunk először azzal a megállapítással, hogy a Kazár Kaganátusban egy zsidó közösség ragadta magához a hatalmat, amelyik zsoldosok fegyvereire támaszkodva másodrangú szerepre szorította az ősi uralkodó nemzetséget. *Artamonov* ebből a hatalomátvételtől vezeti le vitatható módon a kazár uralkodói rendszer dualizmusát is. *Gumilov* professzor jelen tanulmányában ennek a gondolatmenetnek a folytatását látjuk, amikor a Kaganátusban hatalomra jutott az ősi kazár hagyományokat az idegen befolyással szembeni ellenállóképességétől megfosztó zsidó közösségről beszél. Az utóbbinak az elvesztése eredményezte volna a volgai muzulmán, valamint a tereki és doni pravoszláv sikereket.

Az *Artamonov* könyvéről írt ismertetésben már rámutattam arra, hogy nem feltétlen kell ragaszkodnunk ehhez az állásponthoz.

Legutóbb a cambridge-i *Obolensky* mutatott rá arra, hogy a kazáriai zsidó térítések fő forrása, a kazár-zsidó levelezés hitele vitatott. Az amerikai *Dunlop* sem tört pálcát e forrás feltétlen X. századi eredete mellett. Osztom *Dunlop* és a levelezést közzétevő *Kokovcov* felfogását, akik szerint a zsidó vallás kazárok közötti elterjedésének és a Kazár Kaganátusnak a jelentősége Kelet-Európa koraközépkori történetében nem a kérdéses levelezés hitelességén áll vagy bukik. Megjegyzendő, éppen *Gumilovnak* a Volga deltájában végzett ásatásai fontos adalékokat szolgáltatnak e levelezésnek ahhoz a tudósításához, hogy a kazárok központi területe a Volga alsó folyásának mentén, illetve deltájában feküdt. E levelezésből meríthető adatok a kazárok gazdasági tevékenységét illetően megegyeznek az arab tudósításokkal. A Don és a Dnyeper között feltárt 268 VIII—IX. századi település leletei pedig megerősítik és gazdagítják az elbeszélő források tájékoztatását a Kaganátus gazdagságáról.

Visszatérve a zsidó vallás kazárországi elterjedésének és szerepének kérdéséhez: a feltétlen indokolt kritikai fenntartások mellett ma már sokan vallják, hogy a 730—740-es években a zsidó térítések kezdeti sikereket értek el a kazár előkelők között. A térítések megszilárdulását jelző adat viszont 846-ból származik „...una gens... (Gazari) circumcisa est, et omnem Judaismum observat”. (*Migne, Patrologiae CVI. 1456. l.*) Mint mondtuk, Konstantin (Ciryll) 860 végén nem tudott számottevő sikert elérni a kazárok között.

Európában, de egyebütt is politikai válsággal, megrázkódással járt bármely új vallás befogadása és kizárólagossá tétele. Nem vesszük bizonyosra, bár sejtjük, hogy a Kazár Kaganátus egyébként is turbulens elemei által kirobbantott, feltehetően a VIII. század második felétől a IX. század elejéig tartó háborúskodás a zsidó hit, törvénykezés felvételével és terjedésével állhat összefüggésben. A kazár vezetők azonban képesek voltak helyes következtetésekre, mert a IX. század folyamán az állami politika és kormányzás rangjára emelték a vallási toleranciát. Ezt a toleranciát a körülmények kényszerítették ki. Csak persze a történészek azt is tudják, nem minden vezető réteg képes a körülmények

diktálta feltételekhez alkalmazkodni. Nem kis mértékben ennek a vallási türelemnek az eredményeként a VIII—IX. században számottevően terjeszkedő Kaganátus viszonylag konszolidált állapotokat teremtett az újonnan meghódított és a régi tartományokban.

Valószínű tehát, hogy a Kazár Kaganátus vallási viszonyainak említésekor nem a központi hatalmat megragadó zsidó közösség, és annak ősi hagyományokat romboló szerepe, hanem a szinkretizmus az alapvető kérdés, amelynek számottevő hagyományai voltak a Kaganátusra nagy hatást gyakorló Szasszanida Íránban. Ez a szinkretizmus felismerhető a Kaganátus népeinek — köztük a magyarok — művészetében is.

Egyébként abban a tényben, hogy a két nagy világvallás ütköző pontjában fekvő Kaganátus főemberei nem a kereszténységet, és nem az iszlámot fogadták el, hajlamos vagyok önálló politikai törekvést látni. Hiszen csatlakozás bármelyikhez a kettő közül feltétlen politikai elkötelezettséggel járt volna. Ez a kérdés tüzetes vizsgálódást érdemelne, mert ebből a szempontból a nem világvallás zsidó hit kazáriai terjedése még nem kapott az irodalomban érdemleges méltatást.

3. Ez éghajlati változások következményeinek valamint a folyók mente és a steppe közötti különbségnek a hatása a koraközépkori állapotokra *Gumilov* professzor kutatásainak becses és maradandó eredménye. Ennek méltatása mellett azonban jogos aggodalmat kelt az az egyoldalúság, amelyik a nélkülözhetetlen történeti földrajzi ismereteknek szinte kizárólagos jelentőséget tulajdonít.

Részigazság rejlik abban, hogy az ekés földműves és a nomád világot az egymásrataltság és, ha úgy tetszik, a gyűlölet fűzte egybe. Ámbár e két világ, két gazdálkodási forma kapcsolatának dialektikája nem követi a történeti földrajz alapján felállítható sémákat.

Az a 268 település, amelyet a Szeverszkij Donyec, a Don és a Dnyeper partjai mentén tártak fel, a VIII—IX. századi nomádság letelepedésének, ekés földművelésének kialakulását és fejlődését bizonyítja. E folyamat indítékait illetően aligha gondolhatunk keleti szláv hatásra. Azt a VIII—IX. századi kultúrát, amelyiket az ekés, sőt a kerti földművelés és a félig nomadizáló állattenyésztés jellemez, szaltovi—majácki kulturának nevezzük. Jellemzői a Szeverszkij Donyectól az Azovi tengerig húzódó kőből épült erődrendszer körül kialakult nagy, népes települések, melyek lakosai csoroszlyás ekéket, kapákat, szőlőmetsző késeket használtak. Iparát kovács- és ötvösműhelyek, téglágetető kemencék, nagy kerámiaműhelyek jellemzik. A letelepedett életforma ismérvei mellett számottevőek az egykori nomád élet emlékei is: a fegyverzet, a temetkezési rítus, a hagyományos nomád övhasználat és főként az igen jelentős állattenyésztés figyelmeztet erre. Fontos ebben a vonatkozásban a települések szerkezete, a házak típusai. Az utóbbiak alapján nyomon követhető az igen alaprajzú nomád települések átalakulása halmazfaluvá és a kör alakú jurta fokozatos fejlődése a többosztatú házig. A népesség lélekszámára jellemző a következő adat: a Szaltovo környékén fekvő katakomba-temetőben kb. 40 ezer katakombát számoltak meg, ami nem 40 ezer VIII—IX. századi temetkezésnek felel meg, mert egy-egy katakombába folyamatosan többen is temetkeztek.

A szaltovi—majácki műveltség elemei az észak-kaukázusi alán kultúrához állnak közel, sőt azzal az azonosságig megegyeznek. Ez a múlt század 90-es éveitől sokszorosan adatolt megfigyelés fényt vet az említett műveltség eredetének kérdésére is.

Így jellemezhető dióhéjban az a terület, melyet *Gumilov* a Kazár Kagánátus szinte szegényes perifériájaként jellemez. Ez a vidék, lehet, hogy a Kagánátusnak valóban csak szegényes határterülete volt. Mindenesetre ezt a területet ismerjük ma a legjobban. A Volga deltájának kutatása, bár biztató, érthetően még nem tudott a Don és a Dnyeper közén elért eredményekhez hasonló felmutatni.

Aligha gondolhatunk arra, hogy a fejlett szerszámokkal űzött mezőgazdasági tevékenység csak a Don és mellékfolyói keskeny partsávjának földdarabkáin folyt. A steppe IV—X. sz. csapadékos éghajlata lehetővé tette a folyók partjától messzebb eső földek művelés alá fogását is. Úgy gondoljuk, ez az éghajlat a fejlett steppei állattenyésztésnek is kedvezett, ahogy azt a megfigyelések igazolják is. A Don mentén egyébként éppen *Gumilov* megfigyelése szerint még a száraz periódusban is optimális a talajvízszint.

Ellenvetésre készítek *Gumilov* professzornak a VIII—XII. századi nomádság tulajdonviszonyait illető megfigyelése. Láttuk, hogy nagyon bajos általában beszélni a VIII—XII. századi kelet-európai steppéről, hiszen e négy évszázad folyamán különbözőképpen alakult a steppei népek sorsa. E négy évszázadot a steppei népek szempontjából, persze csak nagy általánosságban, legalább is három, etnikai változásokkal is egybeeső korszakra tudjuk bontani: VIII—IX. századi vegyes iráni, alán, bolgár-török és a finn-ugor eredetű magyar etnikumú szaltovo—majácki kultúra, a X—XI. sz. első felének besenyő és úz, s végül a XI. század második felétől a XIII. század első negyedéig a kun-polovec kultúra és népesség határozta meg a steppe történetét. A VIII—IX. századi állapotok jegyeit röviden jellemeztem, a másik kettőt hozzászólásom túlméretezésének veszélye nélkül nem vállalhatom. Egy bizonyos, hogy a közös vonás egyikéként feltűnő nemzeti kollektív birtoklás ismérvei csak felületiek, mert valójában mindhárom periódusban, még az elsónál és az utolsónál kezdetlegesebb jegyekkel terhelt besenyő periódusban is erős társadalmi, valamint gazdasági tagolódásnak a tényei ismertek.

Következésképpen a nomádok és nem nomádok házasodásának a feltételezett nemzeti tulajdonviszonyokból következő akadályától eltekinthetünk.

Az éghajlati változások jelentőségének túlbecsülésével találkozunk a magyar törzsek említése kapcsán, amelyek kitűnően alkalmazkodtak a csapadékos steppe feltételeihez. Nem találunk magyarázatot arra nézve, hogy a IX—X. század fordulóján miért tetszett volna meg nekik az éghajlati változás következtében szárazzá váló Duna völgye. Egyébként is a magyar törzsek a IX. század végén merőben politikai okok miatt hagyták el Kelet-Európát, az éghajlati változás viszont csak a X. század folyamán következett be.

4. *L. N. Gumilov* tanulmánya alapján az olvasó arra a következtetésre juthat, hogy szerzője az előbbieken statikusnak jellemzett felfogás híve. Ez a következtetés azonban csak részben helyes. *Gumilov* módszertanilag valóban nem tartja szükségesnek a szakítást a nomád és a földművelő világot mereven kategorizáló felfogással. Ebben a dolgozatában nem tér ki álláspontjának indoklására. Véleménye szerint a nomádok érdeme az, hogy a földművelők szemében használhatatlan steppét az emberi termelő tevékenység színhelyévé változtatták. *Gumilov* véleménye szerint ez a tevékenység semmivel sem kezdetlegesebb, vagy jelentéktelenebb, mint a folyóvölgyek és az erdős steppe népeinek ekés földművelése, de a két termelési ágazat, soha sem lép szintézisre. Ez a megfigyelés részben adatolható, de a koncepció egésze túlhaladott. Az ekés földművelés a gazdasági tevékenységnek a nomád állattenyésztésnél termelékenyebb, tehát

magasabbrendű típusa, a kettő közötti válaszvonal nem az egymásrataltság és a kölcsönös gyűlölet merev kategóriájának mentén húzódik. Ha az ismertett álláspontnak igaza lenne, akkor ma aligha beszélhetnénk magyar történelemről.

A formula, amelyben a folyóvölgyek lakossága lenne a számláló és a steppék lakossága a nevező, általában nem, esetleg a még bizonyításra szoruló esetekben érvényes. Ez a bizonyításra szoruló viszony nem konstans. A történeti földrajz adatai változó viszonyok megértését szolgálják, de csak abban az esetben, ha nem válnak elméleti premisszák áldozatává.

Bartha Antal